

1915 - Ի ԵՂԵՌՆԸ ՆԱԽԱՏԵՍՈՒԱԾ ԵՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԱԾ

1. - ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Թուրքիոյ Սահմանադրութենէն առաջ, ամէն անգամ, որ Թուրքը պատերազմի կը բռնուէր, հայութիւնը, առաւել կամ նուազ չափով, բերկրանքի մէջ կ'ըլլար, այն համոզումով, որ Թուրքիոյ պարտութիւնը հայկական դատի լուծումին կը սատարէ: Այս անիմաստ մտայնութիւնը դարերով սպրած էր մեր մէջ:

Բայց Սահմանադրութենէն յետոյ, երբ հայերու ղինուորադրութիւնը եւս օրէնք դարձաւ, խնդիրը տարբեր հանգամանք առաւ: Այնուհետեւ, պատերազմներու մէջ հայ արիւնը եւս պիտի թափէր Թուրք արեան հետ: Հայ երիտասարդը եւս պարտադիր էր երթալ կռուի ճակատը, իր «Վաքանուաշ» ներու հետ զնդակ արձակելու մեզի համակիր քրիստոնեայ պետութիւններու դէմ: Իր ցեղը կողոպտող, խոչտանող եւ ջարդող ոսոխին «կռզմնակից» պիտի կանգնէր, ինչպէս ըրաւ Պալքանեան պատերազմի ընթացքին: Միակ միութարական կէտը այն էր, որ ղինուորականապէս մարդուած կ'ըլլար եւ ասիկա շատ մեծ առաւելութիւն մըն էր: Բայց 1915ի միջազգային եւ տեղական դէպքերը հակառակ ընթացք առին:

Երբ 1914 Հոկտ. 29ին, Թուրքիա պատերազմ յայտարարեց դաշնակիցներու դէմ, Կիւրինի երիտասարդ կռուողներու ուժը կէսի իջեցուց, եթէ ոչ աւելի: Այս կռուող ուժերու մեծ մասին Կիւրինէն հեռացումը թէպէտ շարքերը տկարացուցած էր, բայց բոլորովին ջրատած չէր: Յէն վեր տարիք ունեցողները Կիւրինի մէջ դարձեալ կը հաշուէին առնուազն երկու հազար դէնք բանելու կարող անձինք: Այս տարիքէն վեր եղողներու մէջ դեռ բաւակն խիզախ, կռուելու կամք ունեցող «կուսակցականներ կային, ինչպէս Միտաք Մառուկեան, Յակոբ Քէօսէտէտէեան, վաճառականներ Մինաս Պուլտուխ, Յարութիւն Խրատեան եւ շատ ուրիշներ, որոնց թիւը քանի մը հարիւրի կը հասնէր: Եթէ ասոնք, փոխանակ այսպէս կոչուած «հին դուխներու» խօսքին անսալու, իրենք որոշէին կռուիլ՝ ըմբոստութիւնը կը սկսէր եւ կը ծաւալէր: Բայց այս ցոյց կու տայ, որ փորձառու եւ անձնուէր ղեկավար մը կը պակսէր ինչպէս Սերաստաջի Մուրատը: Արդարեւ, Մուրատը ասկէ - անկէ հաւաքուող փախստականներէ խումբ մը կազմելով մտադրած էր Կիւրին հասնիլ, սակայն Թուրք կառավարութիւնը այս իմանալով՝ քանի մը վաշտ ղինուորներով ճամբան փակած էր: Մուրատ ստիպուած իր ուղին փոխելով փոխանակ Կիւրին գալու, կ'ուղղուի դէպի Սեւ ծովու եզերքը...»

Միւս կողմէն, երբ հրահանգը կու դայ Պոլսէն, Կիւրիւնի Հայութիւնը ընաճեցելու համար, տեղական իշխանութիւնը կը շարժի սխտեմաթիկ կերպով, կայծակի արագութեամբ: Առաջին դործը կ'ըլլայ, քանի մը ոստիկան զրկել նախ դաշնակցականներու եւ հնչակեաններու տկուճրը, որոնք դուռը կտարելով ներս կը խուժեն եւ ինչ գրութիւններ որ կը գտնեն գրաւելով կը տանին Գայմաքամին կը յանձնեն: Այդ գրութիւններուն հետ կը տանին նաեւ այն տետրակը՝ որ կը պարունակէր Կիւրիւնի մէջ գտնուած բոլոր արժէքաւոր գէնքերու ցանկը՝ անոնց տէրերու անուններով միտտեղ... ցանկին մէջ կը գրուէին նոյնպէս քանի մը գնդացիներ՝ որոնց տէրերը հարուստներ էին:

Կիւրիւնի Հայութիւնը կը ցնցուի կառավարութեան այս սանձարձակ արարքէն, եւ մտահոգութիւնը կը խորանայ իր մէջ, սակայն որոշ եզրակացութեան մը չի յանդիւր: Բայց, երբ ուրիշ գէպք մը եւս ասոր կը յաջորդէ, այն ատեն Հայութիւնը կը զգայ որ իր գլխուն վրայ լուրջ վտանգ մը կը սաւառնի...:

Տեղական կառավարութիւնը իւրաքանչիւր թաղի Բախարաբին (մաքս հաւաքող՝ որոնք ընդհանրապէս հայեր էին) դոց նամակներ կը զրկէ պահաբաններուն վրայ սա մակազրութեամբ, «Այս նամակը ստացած օրէն մէկ ամիս յետոյ մենք (կառավարութեան մարդը) պիտի բանանք եւ պարունակութիւնը պարզենք...»:

Ղրկուած նամակներէն հատ մը, անմիջապէս շողի վրայ բռնելով ըզգուշութեամբ կը բանան, որուն պարունակութիւնը հետեւեալն էր. «Այս նամակը բացուելէն հինգ օր վերջը ամէն եայ, տասնըհինգ տարիքէն վեր, պէտք է կառավարութեան ներկայանայ արձանագրուելու համար Էմէլիէ Բապուրին...»

Նամակի պարունակութեան շարագուշակ բնոյթը կը մեկնուի խորհրդաժողովի մը մէջ, կազմակերպուած Առաջնորդի ղեկաւորութեամբ: Տասնըհինգ տարիքի մէջ եղող պատանիներու որեւէ ծառայութեան համար տակէ առաջ նման երեւոյթ չէ պատահած, ուրեմն աննախընթաց էր կարգադրութիւնը: Երկրորդ, որ նոյնանման նամակ կամ ծառայութեան պաշտօնական պահանջ թուրքերուն ուղղուած չէր... Երրորդ, որ տասնըհինգէն վեր տարիքի սահման տրուած չէր, որով հարիւր տարեկան ծերունին ալ մէջը կը պարունակէր:

Կանխաւ լուր տալով հասարակութեան, կ'որոշուի ժողով մը դումարել Մայր եկեղեցիին մէջ. Կիրակնօրեայ պատարադի արարողութենէ յետոյ, միայն տղամարդոց ներկայութեան: Այդ ժողովը որքան ճակատադրական՝ եղած է նոյնքան ընդվզեցուցիչ եւ յուսահատական...: Հոն ներկայ եղած են մարտիկ ամէն հոսանքէ եւ հատուածէ, հարուստը թէ աղքատը, կրօնականը թէ մտաւորականը, կուսակցականը թէ անկուսակցականը: Իսկ նամակի բնոյթի մասին մէկ մասը տուած է իր մեկնութիւնը, միւս մասը տուած է ճիշդ հակառակը:

«Աղայական» խումբը, քանի մը բացատրութեամբ, նամակը մեկնած է, թէ այդպիսի բնոյթ կրող իրողութիւններ ուրիշ պատերազմներու միջոցին ալ պատահած են. այս ալ անոնց նման բան մըն է եւ դուրսնուս կ'անցնի, խոհեմութիւնը հնազանդիւն է...: Թէ մենք կազմակերպուած կառավարութեան մը դէմ չենք կրնար ըմբոստանալ, թէ այդ միջոցին գիմելով կեանք, պատիւ, ստացուածք, ամէն ինչ վրայ կու տանք եւ մեր վախճանը եղբրական կ'ըլլայ:

«Կուուելու» համակիր մասը կը ճգնի համոզել, որ ներկայ ճգնաժամը անցեալին չի նմանիր. կը փորձէ համոզել, որ եթէ կառավարութիւնը հայա-

Միսաք Մառուկեանը, այդ ազգազուն, քաջ հայրորդին, երկար շարժա-
րանքներէ հտք, կը պառկեցնեն եւ կ'ազդարարեն, որ եթէ գէնքերուն տեղը
չըսէ վիզը պիտի կտրեն: Բայց անոր բերնէն բառ մը չ'կլլեր... Դանակը կը
մօտեցնեն եւ կը սկսի արիւնիլ եւ նորէն կը սպառնան, բայց տեսնելով թէ ի
զուր է, միւսներուն աչքին առջեւ, ոչխարի սէս կը մօրթին... Եւ դառնալով
բոլորին կը պոռան, «եթէ դուք ալ չի խոստովանիք, ձեր ալ ըլլալիքը այժ
է...»: Ի տես այս նողկալի տեսարանին, զոհերէն մէկը իր քով պահած անե-
լին հանելով կը փորձէ ինքնասպան ըլլալ իր կողորդը կտրելով, բայց ժան-
տարմները վրայ հասնելով անելին ձեռքէն կ'առնեն:

Բանտարկեալները այսպէս շարունակ կը տանջեն եւ կը խոշտանգեն,
միւսնոյն ատեն ժանտարմներ եւ ոստիկաններ կը դրկեն ցանկի վրայի գէնքեր
ունեցողներու տուները խուզարկելու: Գտածնին կը գրաւեն, եւ այն տունե-
րէն, որ չեն յաջողիր դտնել, կը սկսին զոհերուն կիները ծեծել եւ շարժրկել,
որ «դէնքին տեղը ցոյց տան»:

Յաւոր Քէօսէտէտէասնը բանտ տանելէ հտք, կ'երթան իր բնակարանը,
Շուղուլ թաղի մէջ եւ տունը տակն ու վրայ ընելով վեց հատ գէնքեր փամփուշ-
տակալներով կը դրաւեն: Այս գէնքերը կուսակցութեան դրամով գնուած եւ իր
քով պահեստի դրուած էր: Սակայն, տետրակի ցանկին վրայ իր անուան դի-
մաց գրուած է, «եօթը մարթին», եւ եօթերորդը իր անձնական գէնքը ըլլալով
միւսներէն ազատ իր բնակարանին մօտ տեղ մը թաղած է, ի սահանջել հար-
կին, եթէ միւսները բռնուին...:

Ես դալով կը շարունակեն անլուր տանջանքները: Օրերով առանց կա-
թիլ մը ջուրի ու պուտ մկ կերակուրի, դուրսը կանգնած ժանտարմները չեն
թողուր որ վայրկեան մը քնանայ: Աչքը դոցածին սէս մարակը գլուխին կ'ի-
ջեցնեն... Ի վերջոյ, գզալով որ ամէն ինչ կորսուած է, կը համակերպի միւս
գէնքին տեղը եւս ըսել: Կէս դիշերէն յետոյ, կիսամեռ վիճակի մէջ, ձիուն
վրայ կը կապեն եւ 60 ժամաարմներու ընկերակցութեամբ (Այդքանէն վերջ
թուրքերը գեռ ինքիներէն վտանգի մէջ կ'երեւակայէին) կը տանին իր բնա-
կարանը: Ժանտարմները այդիններու քարաչէն պատերու ետեւ դիրք կը գրաւեն
գէնքերին ուղղելով բնակարանին: Մէկ քանիներն ալ քովի տուներու դրան առ-
ջեւ պահակ կը կանգնին: Քէօսէտէտէեան ցոյց կու տայ գէնքին թաղուած տե-
ղը: Կը փորեն եւ սնտուկի մը մէջ գետեղուած գէնքը կը հանեն փամփուշտե-
րով միասին: Անոր հետ թաղուած կը գտնեն նաեւ «հրամանատարի» սուրը...:

Երբ դործը կ'աւարտեն կիներ իր դժբախտ ամուսնոյն վերքերն ու արիւ-
նաներկ հաղուտը տեսնելով, արցունքով կ'աղաչէ, կը պաղատի, որ քանի մը
վայրկեան սպառն որպէսզի անոր լոգանք մը տայ, սրուտ մը տաք կերակուր
կերցնէ, ճերմակեղէնը փոխէ: Ոստիկանապետ Հասան Չալուշ հեղանքով կը
մերժէ ըսելով, «պէտք չկայ, պէտք չկայ, ամուսինդ շուտով կ'աղատի...»
(ըսել կ'ուզէ շուտով պիտի սպաննուի): Արդէն առաջուց խումբ-խումբ, արած
եւ սպաննած ըլլալով, այդ օրուայ խումբը վերջինը կ'ըլլայ եւ Քէօսէտէտէ-
եանը եւս անոնց հետ խառնելով սպանդի վայրը տանելով կը սպաննեն: 2-3
հարիւր ձերբակալուածներուն սպանդի գործը լրացած ըլլալով բանտատեղի-
ները կը դատարկուին, նոր եւ աւելի ստուար թիւով գալիք զոհերուն տեղ կը
բացուի:

Երբ նամակը բացուելու օրը կու գայ, ամէն մէկ թաղ երկու-երեք ոս-
տիկաններ կ'երթան, հետերնին առած տղամարդոց անուանացանկը: Անոնք
դուռէ դուռ կը պտտին, եւ նամակին պարունակութիւնը կը պարզեն, որ հինգ

որ վերջ պէտք է երթան կառավարութեան «արձանագրութիւն» իբրև «էմէլիէ թապուռի»։ Յոխորտանքով կը յայտարարեն, որ չեկողներուն պատիժը ոչ միայն մահ է, այլ տուներնին եւ ստացուածքները կրակի պիտի տրուին։

Հակառակ անոր, որ նախապէս տարուածները չարչարելէ ետք, բոլորը սպաննած են, նշանակուած օրը երբ կու գայ, բացի անոնցմէ, որոնք ղէնքերնին առած լեռը բարձրացած էին, բոլոր տղամարդիկը կամովին ճամբայ կելլեն երթալ եւ կառավարութեան յանձնուելու։ Շատեր նոյնիսկ այդ օրուայ պաշարնին հետերնին կը տանին։ Բայց շուկայ հասնելուն կը տեսնեն որ ամէն փողոցի վրայ ժանտարմները սուխնազարդ ղէնքերը ձեռքերնին շարան-շարան կեցած են եւ իրենց կը սպասեն...։ Ի տես այս տեսարանին, սարսուռը սիրտերնին կը պատէ, բայց արգէն շատ ուշ է... իրենց ջարդարարներու ծուղակին մէջ ինկած էին...։

Ամենէն առաջ զանոնք սուխններու հսկումի տակ կ'առաջնորդեն քաղաքի բանտը, այնտեղ լեցուելէ վերջ կ'ուղղեն բաղնիքի փակը, ճիշդ կառավարական շէնքի դիմացը, եւ հոն եւս մինչև բերանը կը լեցնեն։ Յաջորդ եկողները կ'ուղղուին Պուլտուխեան Մինաս էֆէնտիի խանը, որը առաջուց սպաննած էին եւ իր վաճառատունը գրաւած։ Ամենէն վերջի եկողներու բանտատեղին կ'ըլլայ Թերճանեան Ախարկոս ազայի խանը, հոն եւս գրեթէ կը լեցուի։

Մէկ քանին կը համարձակին հարցնելու իրենց ծանօթ թուրքերուն, թէ իրենք եկած են «էմէլիէ թապուռի» արձանագրուելու եւ կ'ուզեն գիտնալ թէ սուխններու տակ ղիրենք ոչխարներու պէս բանտարկելու նշանակութիւնը ի՞նչ է։ Կարճ պատասխան մը կը ստանան։

— Կառավարութեան հրամանը այս է...։

Անշուշտ թրքական խորամանկ միջոցառումները մինչև վերջին վայրկեանին հայութիւնը շուարումի մատնած էին։ Շատերը հինգ օրը լրանալէ առաջ կասկածանքնին յայտնած են, որ այս «էմէլիէ թապուռի» անունով ընչելը պատրուակ մըն է ղիրենք եւս ծուղակը ձգելու եւ սպաննելու։ Բայց կարգ մը «փորձադու»ները կամ «խորագէտ»ներ հակառակը սնդած են ըսելով, «չէ, ասիկա թազաւորութիւն է... այդքան ալ ծայրայեղութեան չկրնար երթալ... սպաննելիքնին տարին սպաննեցին, որովհետեւ անոնց կոմիթաճի ըլլալին գիտէին... սպաննելու խնդիր չկայ... շատ-շատ մեղի ծանր կ'աշխատցնեն...»

Տղամարդոց մեծ մասը եւս արդելագիտակից յետոյ, յաջորդ առաւօտ թաղեցիները կը տեսնեն, որ ժանտարմները եւ քաղաքային տարազով թուրքեր կառավարական ղէնքերը ուսերնուն փողոցները կը շրջազային։ Գրաւած էին Խորէն եւ Շուգուլ թաղերու եկեղեցիները եւ Բողոքականներու ժողովարանը եւ զանոնք «զօրանոց»ի վերածած։ Նոյնպէս դրաւած էին Չախճոր թաղի եկեղեցին եւ դպրոցը։

Բայց, Մայր եկեղեցին դրաւումէ զերծ թողուցած էին, անտարակոյս ի՛շակ իրենց ծրագրին Առաջնորդի հեղինակութիւնը շահարկելու... ճիշդ նոյն առաւօտ կը սկսին նաեւ բանտարկած զանգուածի սպանդի գործը...։

Այս սպաննելու դործին նշանակուածներէն մէկը կ'ըլլայ քաղաքի ծանօթ տիրահաւակ Ալեքսանիան, երկայնահասակ, երկար պիտերով եւ աչքին մէկը կէս մը կոյր։ Անոր մշտնջենական տարազն էր թրքական գապխաւ, եւ ծոպաւոր Ֆէսին վրայ փաթթոց մը՝ կապուած։ Անոր գրազուծն էր, եթէ գողութիւնը չբռնէր, մաքսախոյս (դաշախ) ծխախոտ ծախել եւ անդիլ։ Այս պատճառաւ բոլոր Կիւրիսի թաղեցիներուն ծանօթ էր։ Երկրորդ դահիճն էր Առ-

սապ Պատառալը: Այս վերջինը հայ մտավածառներէն մէկուն գործաւորն էր: Ոստիկանութիւնն ու ժանտարմներն ալ անոնց կը միանային գործը դըլուխ հանելու:

Անոնք չուանները ուսերնին նետած կը մանեն բանտատեղիները եւ կը կալանաւորեն առաջին երեսուն զոհերը, իսկ միւսները ապշահար կը նային, եւ նորէն կը հարցնեն թէ ձեռքերնին կապելու ի՞նչ պէտքը կայ: «Մինչեւ որ քաղաքէն դուրս ելլենք պէտք է կապուած տանինք», կը սլատասխանեն:

Բայց հազիւ երկու ժամ անցած թուրք Տիւաղները չուանները ուսերնուն ետ կը վերադառնան, երկրորդ խումբ մը տանելու: Կը տեսնեն որ չուանները կարմիր դոյն ստացած են, եւ արիւնը դեռ թաց է...: Այլեւս համոզուած էին, թէ ինչ որ «կոմիթաճիներուն» ճակատադրուած էր, նոյնը ճակատադրուած է իրենց: Իրենց կեանքը թուրքին ճանկին մէջն էր եւ պրծելու անգոր էին:

Հարիւրապետ Յակոբ Խանգուտեան քրեական բաժնի մէջ ընկերներով.

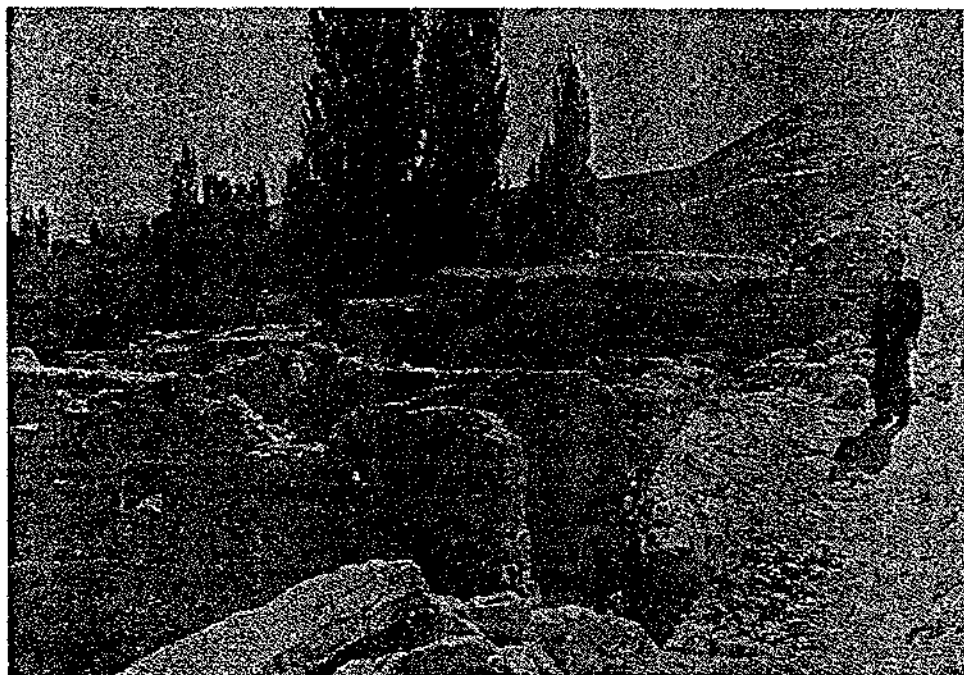
Հաւանաբար ականջնուն նորէն հնչեց առաջնորդի խօսքերը «Եղբայրներ թուրքը մեզի որոշած է բնաջնջել կռուելով մեռնինք»: Նոյնպէս թերեւս լսեցին Միսաք Ծառուկեանի սրտատանջ ձայնը «սլատաստ եղէք որ թուրքի ուրը ձեր պարանոցները լաւ կտրէ...» Եւ իրենց սրտին մէջ վզլումը պատեց, բայց ամէն ինչ ուշացած էր... Քանի մը ցերեկներ եւ գիշերներ այսպէս շարան շարան կը տանին զանոնք սպանդի վայրը մինչեւ, որ բանտատեղիները կը դատարկուին:

Իր վերջին վերադարձին Ձէօռեհահիւն կը պարծենայ, «Մէկ փամփուշտ իսկ չիտանցի, բոլորն ալ խանջարովս սպաննեցի...»:

Կիւրիսի ընդհանուր սպանդի գործը լրացնելէ ետքը, լաւատեղեակ ըլլալով, որ դեռ մաս մը լյանձնուող փախստականներ եւ մաս մըն ալ զինուորական փախստականներ կան, ուժերնին կը կեդրւոնացնեն զանոնք եւս գտնելու:

եւ սպաննելու: Մերաստիայէն լուրը կու տան որ 15-20 կիւրինցի զինուորներ այն տեղէն փախուստ տուած են եւ կիւրին տանող ճանապարհին վրայ տեսնուած են: Արձանագրութեան ցանկի վրայ չյանձնուողներու անունները եւս գիտեն, գիտեն անգամ թէ անոնք ո՞ր լեռան կամ քաղաքի բարձունքներուն վրայ են կամ ո՞ր տուներու մէջ պահոււրտած են: Ասոնք դանկու համար ամէն օր թէ հայ թագերը կ'ապագատակեն եւ թէ լեռները հարիւրներով կը թափառին: Մերաստիայէն փախուստ տուողներու երկու խումբերէն մէկն էր Արտաշէս Խանգատեանի խումբը, եւ միւսն էր Յարութիւն Հալաճեանի խումբը:

Արտաշէս վաճառականի մը զաւակն էր: 1913-ին Խարբերդի Եփրատ գոլէճը աւարտելէ յետոյ, եկած եւ մէկ երկու տարի ուսուցչութիւն ըրած էր մինչեւ զինուորութեան կանչուիլը, հազիւ 23 տարիքի մէջ: 1915-ի դարնան,

Շուգուլէն Զաթօն տեսարան մը քրեական բանդումէն

երբ հայ զինուորները զինաթափ ընելով հսկումի տակ կ'առնեն եւ Մերաստիոյ հայութեան ողբալի վիճակը կը տեսնեն, կ'ըմբռնեն, թէ կացութիւնը վատ է, մանաւանդ երբ կը տեսնեն որ բանտարկուած հայ զինուորները կը տանին եւ կ'անյայտացնեն: Նկատելով այս բոլորը կը ծրագրեն փախուստ տալ:

Արտաշէսը նախկին Ամերիկեան գիշերօթիկ դպրոցի ուսանող մը ըլլալուն միսիոնարութեան հետ յարաբերութեան կը մտնէ: Կարգադրութիւն մը ընելէ վերջ իր 8-10 ընկերներով միասին ցերեկ առեւ Միսիոնարութեան շէնքին մէջ կը պահուրտին սրպէսզի երբ գիշերը դայ քաղաքէն դուրս ելլեն: Միսիոնարութեան քով առատ գէնք ու փամփուշտ դանուելով, անոնց կու տան մէկական գէնք եւ առատ փամփուշտ: Այս գէնքերը Մերաստիոյ հայ բընակչութեան գէնքերն էին, որոնք դադանօրէն բերած Միսիոնարութեան քով ձգած էին, երբ թուրք կառավարութիւնը գէնք խուզարկելու գործին լծուած

էր: Յարութիւն Հալածեանի խումբը եւս այս միջոցով գինուած եւ Կիւրին փախած էր:

Արտաշէսի խումբը գիշեր ատեն ճամբայ ելլելով, ապահով հասած է քաղաքէն 3 մղոն հեռաւորութեան Ղըզըլ Ըրմախ գետի եզերքը, հոն կը տեղականան որ թէճէրի կամուրջը գինուորական հսկումի տակ է, գետի արեւմտեան կողմէն լողալով միւս կողմը կ'անցնին: Անոնք գիշեր ատեն ճամբորդելով եւ ցերեկները պահուրտելով, երեք օրէն կը հասնին Կիւրինէն 15 մղոն հեռաւորութիւն ունեցող վայր մը: Այնտեղ ամառնային ախտը մը տեսնելով կը մտադրեն հոն կարճ հանդիստ մը առնել: Հազիւ թէ դուռը կը բանան ներս մտնելու, հոն գիշերող ժանտարմենբու խումբը կ'արթնայ եւ դուրս դալով կը սկսի կրակել եւ զանոնք հալածել:

Տղալոց խումբը խուճապի մատնուած, տարբեր ուղղութեամբ կը փախչի եւ մէկգմէկը կը կորսնցնեն: Այս միջադէպէն ազատելով Արտաշէսը ուրիշ երկու տղոց հետ, օր մը վերջ Կիւրին կը հասնի, առանց տեղեկութիւն ունենալու թէ միւս ընկերներուն ինչ բախտ վիճակուած էր: Յաջորդ օրը ուրիշ երեք տղաք եւս Կիւրին կը հասնին, որով կ'ենթադրուի թէ, միւս երեք-չորս հատը անտարակոյս սպաննուած են:

Կիւրին գալով եւ կացութիւն տեսնելով, ծայրահեղօրէն յուսահատութեան կը մատնուին: Կը զգան, որ ջուրէն ելած եւ կրակին մէջ ցատկած են: Հոն կը տեսնեն, որ տղամարդիկը անհետացած են, բացի քանի մը ծերերէ, մնացած են միայն կիներ ու երախաներ: Ձինուած թուրքերը թաղերուն մէջ կը վխտան իրենց պէս փախստականները ձեռք ձգելու, իսկ լեռներու եւ ժայռերու գաղաթները կը շրջապային առաւօտէն մինչեւ երեկոյ: Նոյն նպատակով՝ ուր որ կը նշմարեն մէկ կամ երկու փախստականներ, քառասուն յետմը մէկ ըլլալով զանոնք կը սլաշարեն եւ կարճ ընդհատումէ մը յետոյ ամէն ինչ կը վերջանայ...:

Արտաշէսի խումբին միւս չորս փախստական գինուորները եւս կը միանան իրենց, որով կը կազմուի տասը հոգինոց խումբ մը: Անոնք կ'երթան ծովածայրի ետեւը եւ իրենց թաղստոցը կ'ընտրեն քարայր մը՝ որը Շուղուլ թաղեցիներուն ծանօթ է իբրեւ «Արջի Մաղարան»: Այս քարայրը կը գտնուի աղառածուտ անդնդախոր ձորին յատակը, ճիշդ գետին եզերքը հիւսիսային կողմը, բացարձակապէս անարժէք եւ վտանգաւոր գիրք մը: Քարայրին բերանը ցցուած է հսկայ ժայռ մը: Գետին հարաւային եզերքէն դիտողին նշմարելի կ'ըլլայ միայն քարայրի ընթանին երկու եզերքները: Եթէ գետի հարաւային եզերքը քարայրին ուղղահայեաց, մէկ հոգի մը գիրք բռնէ մէջի եզերքները փախչելու հնարաւորութիւն չեն ունենար թռչուններու պէս վանդակուած կը մնան... Միայն մէկ առաւելութիւն ունի, տեղին անձանոթ մարդիկ չէին կրնար գտնել վայրը, զէմը կեցած ժայռին ընկած պատասպարումովը:

Բայց ուտելիքի խնդիրը զլիսուոր մտահոգութիւննին ըլլալով ընդմիշտ մէջը փակուած չեն կրնար մնալ: Մէկ երկու օրն անգամ մը իրենցմէ մէկը՝ դիշերուայ ժամերուն, կը զրկեն թաղեցիներէն կերակուր բերելու: Գիշեր մը երբ իրենցմէ մէկը այդ նպատակով ճամբայ կ'ելլէ քաղաք իջնելու, գիշերուայ շրջող պահակներէն կը նշմարուի: Ան ետ կը վերադառնայ դէպի քարայր: Թուրքերը կրակելով իրեն կը հետեւին մինչեւ քարայրին քովը եւ ճիշդ դիմաց գիրք կը դրանն... Միեւնոյն ատեն լուր կը զրկեն որ շղաձախներուն խումբ մը սլաշարած են:

Յաջորդ առաւօտ թաղեցիները կը տեսնեն, որ սնտիկանապետ Հասան

Չառուշը դունդ մը գինուորներու գլուխը անցած եւ անոնց ետեւէն Կիւրիին բոլոր թուրքերը, հարիւրներով, կառավարական ղէնքերը ուսերնին, կ'երթան ղէպի ծովափայտի բարձունքները: Հոն հասնելէ վերջ ամէն մէկը ժայռի մը ետեւ դիրք կը բռնէ. քարայրի շուրջը կը կազմուի մարդկային շղթայ մը:

Ահեղ հրացանածղութիւնը կը սկսի: Ձէնքերու միահամուռ որոտին հետ գնդակներու սուլոցը կ'արձագանդէ ժայռի լանջքին, որուն ետեւ կծկուած են տասը դժբախտ հայրողիները: Անոնց ամէն մէկ կրակին թուրքերը կը պատասխանեն 7-8 հարիւր գնդակով, եւ անոնց հարուածին տակ ժայռը կը սկսի պղպեղի պէս փշրուիլ... Ձէնքերու թնդումի արձագանգը կը լսուի թաղի մինչեւ հեռաւոր ծայրը: Սարսափահար թաղեցիները կը տեսնեն ծովափայտի հորիզոնին վրայ բարձրացող թանձր ծուխը: Տանիքներէն կը դիտեն բարձունքի վրայ աղաւներու պէս կուտակուած թուրքերը, որ անընդհատ կը կրակեն պաշարուած տղոց վրայ:

Կռիւը կը տեւէ երեք օր անոնց մէկ վայրկեան դադար տալու: Հսկայ ժայռը գնդակներու տարափին տակ կը հալի: Քանիցս կը փորձեն համոզել՝ որ թէ յանձնուին «իրենց կեանքին վնաս պիտի չդայ»: Բայց անոնք այդ «խոստումներուն» արժէքը գիտնալով վճռապէս, մերժած են: Երբորդ օրը ուրիշ միջոցի մը կը դիմեն գանոնք խաբելու: Առաջնորդին ձեռքը թուղթի կտոր մը տալով կը տանին մինչեւ տղայոց պաշարուած տեղը որ գանոնք «համոզէ», թէ «թագաւորական ներում եկած է եւ կառավարութեան իրաւասութենէն վեր է անոնց կեանքին դպչիլ...»:

Առաջնորդը լաւ կ'ըմբռնէր, որ իրեն վրայ պարտադրուածը կեղծիք մըն է, բայց թուղթը ձեռին կը ներկայանայ: Ոչ ալ տղաքը կը հաւատան, բայց կը զգան որ ելք մը չունին, պարտուած են... Երեք օր ցերեկ թէ գիշեր տեղացոյ գնդակներէն զիրենք պատսպարող ժայռը փշրուած է, ժայռէն սլացող կայծերը դէմքերնուն ցատկելով վէրքերով ծածկուած, արիւնլուտայ վիճակի մէջ, մէկ երկու հատին ալ աչքերը կուրացած են...: Օրերով անոնց հացի և ջուրի, պարտասած, եւ փամփուռնին ալ սպառելու մօտ: Կը զգան որ, յանձնուին կամ ոչ, իրենց վախճանը մօտեցած է... Առաջնորդի խօսքին կշիռք մը տուած ըլլալու համար անձնատուր կ'ըլլան... նոյն օրն իսկ գանոնք կը սպաննեն:

Թուրքերը Արտաշէսի խումբը փախտականներու վերջինը նկատելով յաջորդ դործերնին կ'ընեն Մայր Եկեղեցին խուժել եւ Առաջնորդը դուրս հանելով կառքը կը նստեցնեն: Շուկայի թաղի հայ քնակչութիւնը խաբելու համար կը տարածայնեն որ «Փափագ Էփէմտիմ Սեբաստիա կանչուած է»: Սակայն, կէս ժամ անցած պարապ կառքը ետ կը վերադառնայ... Քանի մը վայրկեան վերջ կը տեսնեն, որ Առաջնորդի թագը, արծաթեայ գաւազանը եւ հագուստը մուսնետիկին ձեռքն է, աճուրդի հանուած... Կիւրիին Մայր Եկեղեցին ունէր հսկայ դումարներու հասնող թանկարժէք իրեզններ, մէջը ըլլալով զուտ սոկիէ շինուած աղանի մը, ազամաններով զարդարուած թագեր եւ զուտ արծաթեայ ամաններ: Թուրք կառավարութիւնը այս բոլոր իրեզնները գրաւած էր:

Առաջնորդի սպանութենէն վերջ կառավարութիւնը կը յայտնէ հայութեան մնացորդներուն, որ Կիւրիին հայերը «Վեց ամսուայ համար պիտի աքսորուին ուրիշ վայրեր» եւ պահանջ կը դնէ, որ տուններուն բանալիները կառավարութեան յանձնեն, երբ վերադառնան ասեղ մը իսկ կորսուած պիտի չըլլայ տունէն»:

Միեւնոյն ատեն թուրքերը հայ թաղերը կը խուժեն, անոնց ատուրնին

անասունները «ծախու առնելու» : Երբ հայերը կ'ուզեն զխանալ, թէ այժի մը կամ ոչխարի մը թ'նչ ղին կ'ուզեն վճարել, կ'առաջարկեն քառասուն փարայ... Խոկ կոլու մը զինը՝ տասը զուրուշ... երբ անասուններուն տէրերը կը դժկամակին ծախել այդ ծիծաղելի զիներով, թուրքերը կ'ազդարարեն անոնց բացէ ի բաց՝ «Եթէ հիմա այդ գիներով չծախէ՛ք, վերջը ձրի պիտի տաք...» :

Թագեցիները ամէնը մէկ անգամէն չեն տեղահաներ : Իւրաքանչիւր թագ կը բաժնեն երկու-երկու կամ երեքական խումբերու եւ իւրաքանչիւրին համար կ'որոշեն օր մը : Այնպէս կը կարգադրէին յատկապէս որ երբ քաղաքէն դուրս ելլեն զանոնք տեղ մը կեցնեն եւ խիստ քննութենէ անցնեն, որպէսզի, եթէ անոնց մէջ կնոջ տարագրով ծպտուած տղամարդիկ դանուին ձերբակալեն եւ քիչ մը անդին տանելով անյայտացնեն... :

Այս խուզարկութիւններէն ազատելէ ետք, ամէն մէկ տարազիրներու խումբի կ'ընկերակցնեն Ա-Տ ժանտարմներ, որոնց հսկողութեան տակ ճամբայ կ'ելլեն անոնք : Հարաւ-արեւմուտք երկարող ճանապարհը բռնելով երկու օրէն կը հասնին Ալպիստան եւ հոն կը դիչերեն : Սակայն, երբ յաջորդ առաւօտ ճամբայ կ'ելլեն չեն գիտեր, թէ իրենց ինչ աղէտ կը սպասէ, չեն գիտեր թէ տանջանքը, թէ խոչտանգումը իրենց կը սպասէ : Չեն գիտեր թէ ամէն քայլափոխի կը մօտենան դարանամուտ եղող կողոպտիչներուն, առեւանդողներուն, դահիճներուն... Երեկոյեան մօտ կը հասնին «Այրան Բունար» կոչուած խոր ձորի մը մէջ :

Երբ ձորին մէջտեղը կը հասնին, ժանտարմներէն մէկը սուլիչով նշանը կու տայ... Ձորին երկու կողմի վրայ դարանակալ սպասող արիւնարբու խուժանը գիշատիչ դայիերու պէս արազիրներու վրայ կը յարձակի առեւանդելու, կողոպտելու եւ խոչտանգելու : Մարսափահար զոհերը տեսարանէն ահաբեկուած, իրարու կը փաթթուին, իրարու ետեւ կը պատսպարուին, իրենց ուսոխներու, աչքին չտեսնուելու ջանքով, բայց անօգուտ... Անոնք կը խոյանան իրենց մօրը փաթթուած գեռատի աղջիկներու վրայ եւ կը խլեն զանոնք իրենց դադանային կիրքը յաղեցնելու... : Անոնք որ կը մաքառին իրենց պատիւը պաշտպանելով, չեն հնազանդիր իրենց ոճրային արարքներուն, սուրի ճարակ կ'ըլլան... :

Գազանային կիրքերը յաղեցնելէ ետք կը սկսին կողոպուտի գործին : Կը սկսին անոնց վրայէն հազուատները հանել, իսկ անոնց որոնց հազուատները հին են՝ ամէն կողմէն կը փորձեն խուզարկել դրամ, գահարեղէն, եւ թանկարժէք առարկաներ գտնելու յօյսով : Անոնց վրայէն կը յափշտակեն ոսկիէ ապարանջան, մատանի, ժամացոյց, մանեակ եւ ամէն ինչ, որ արժէքաւոր է : Այս ամէնը կը բեռնան հետերնին բերած կենդանիներու վրայ, եւ բաւական թիւով ալ դեռատի կոյսեր առեւանգելով հետերնին կը տանին... :

Բոլոր այս ողբերգութեան ընթացքին ժանտարմները հեռուն քաշուած, հրճուանքով ախանաես կ'ըլլան... եւ երբ ամէն ինչ կը խաղաղի, մտրակնին շաչեցնելով, կը հրամային ճամբան շտրունակել : Կը քալին դաղթողները անէճքը բերաննին եւ թախիճը սրտերուն մէջ, մինչեւ սր ուժաթափ ըլլան եւ գետին իյնան... :

Այսպէս վերջացած է Կիւրինի տարազիրներու պատմութիւնը, ինչպէս միւս բոլոր քաղաքներու հայութեան ճակատագիրը : Անոնք, որ հրաշքով վերապրած են ունին իրենց խաչելութեան եւ տանջանքի պատմութիւնը, որոնց համար անհամար էջեր պէտք են լեցնելու : Պատմութիւն մը արիւնով եւ վիշտով շագխտուած... :

Արտաշէսի խումբին նահատակուելէն 8-10 օր ետք, Կիւրին հասած է Յարութիւն Հալաճեանի խումբը: Անոր խումբը եւս ճանապարհին կռուի բռնը-ւելով ընկերներէն մէկ քանին սպաննուած են, իսկ մնացածները, թիւով հինգ հօգի, յաջողած են Կիւրին հասնիլ: Վստահ չզիտնալով թէ քաղաքը ինչ վիճակի մէջ է, կը ստասեն մինչեւ որ մութը կոխէ, եւ զգուշութեամբ կ'իջնեն Շուղու թաղի հիւսիսամասը:

Թաղի այս մասին մէջ կեանքի նշաններ չեն տեսներ. տուները կը գտնեն սարսալ: Կը լսեն կատուներու տխուր մըլուխը. կարծես ողբալի ձայնով իրենց տէրերը կը կանչեն... Ամէն ինչ մեռելային դրութեան մէջ: Ձգոյղ քայլերով կը յառաջանան դէպի հարաւ մինչեւ մէկ ու կէս մղոն եւ կը գտնեն որ այդ կէտէն վար եղող բնակիչները դեռ տեղահանուած չեն: Ետըջնորդին լաւ մը քննելէ յետոյ, ընտանիքի մը դուռը կը գտնեն: Տան տէրը անոնց ինքնութիւնը հարցնելէ ետք, զիրենք ներս կ'ընդունի: Միւս դրացիներուն լուր տալով տղայոց ամէն մէկը ընտանիքի մը մէջ բաժնելով դուրդուրանքով պանոնք կը խնամեն մինչեւ իրենց տեղահան ըլլալիք օրը: Տեղահանութեան օրէն գիշեր մը առաջ, կրցածնուն չտփ ուտելիք հետերնին առնելով կը բարձրանան ծովաժայռին ետեւը:

Խումբը դրացիներէն իր ուղած տեղեկութիւնները կը ստանայ: Զախձոր եւ Կօրէն թաղերը ամբողջովին արդէն տեղահանուած են, միայն մնացած են Շուղու թաղի հարաւային բաժանումը եւ թրքախառն Եսալ թէփէ թաղը: Կը տեղեկանան նաեւ Արտաշէսի խումբի կռիւին եւ անոր եղերական վախճանին մասին:

Երկու վերջին հատուածները աքոր հանելէ վերջ Կիւրինը հայութեան նամայացած է, բացի քանի մը արհեստաւորներէ, թիւով տասներ հինգի մօտ, սրոնք իրենց հարկաւոր սեպելով թուրքերը թողուցած են: Մնացողները, կօշկակար, դերձակ, որմնադէր, ատաղձագործ եւայլ արհեստաւորներու ընտանիքները տեղահանելով միայն զիրենք վար դրած են: Ասոնցմէ մէկն է Վաճիսեան Պապօ որու ընտանիքը եւ չորս զուակները աքորուելով, իր վիշտէն այնքան լացած է որ աչքերը կուրացած են...:

Ծովաժայռի ապառաժներուն մէջ թաքնուող ուրիշ Շուղուցի երիտասարդ մը՝ Սարգիս Կէկեան, հանդիպելով Յարութիւնի խումբին, թիւերնին կը հասնի վեցի: Թուրքերը այս վեց տղայոց ներկայութեան անտեղեակ ըլլալով, եւ վստահ ըլլալով, որ փախստականները բոլորը մաքրած են, դադրեցուցած էին զինուած խումբերու շրջադայութիւնը: Խումբը ապահով զգալով կ'որոշէ թաղի ամայի տուններուն մէջ պահուրտիլ եւ գիշերուայ ընթացքին տուներէն ուտելիք ձարել: Պտուղի առատ ժամանակը ըլլալով ամառնային շրջանին ուտելիքի նեղութիւն չեն ունենար:

Անոնք ամէն օր կը զիտեն իրենց պահուրտած տուներու պատշգամբներէն, որ թուրքերը խումբ-խումբ կու դան պտուղները իրենց սեփականութեան պէս կը քաղին պարկերը եւ կողովները լիցնելով կը տանին: Կիւրինի պտուղներու տեսակները շատ էին եւ բոլորն ալ առատ:

Մինչեւ աշնան սկիզբը տղաքը կը յաջողին իրենց օրուայ ուտելիքը հայթայթել, առանց թուրքերու աչքին նշմարուելու: Սակայն ի վերջոյ պատահմամբ իրենց ներկայութիւնը յայտնուած է: Օրին մէկը կ'որոշեն պահուրտիլ ինճէկեան Վարթոյի կալուածին մէջ, պողոտա ապարէզ մը, որպէսզի երբ մու-

թը կոխէ, պտուղներով կշտանան: Իրենց թաքստոցը բլուրին կոթնած պատին ետև պատասպարուած խուց մըն էր: Դժբախտաբար նոյն օրը... Թուրք հովիւը իր հօտը այդտեղ մէջ կը լեցնէ հոն արածելու, եւ ինքն ալ կը սկսի պատի խոտը ներուն մէջ պահուած դանձ փնտռել...: Այլևս կասկած չունենալով որ իրենք պիտի մատնուին, ղէնքերնին պատրաստած կը սպասեն մինչեւ, որ հովիւը իրենց թաքնուած կէտին հասնի, եւ հոն հասնելուն կուրծքէն ղնդակ մը տալով դետին կը տասպալեն...:

Մօտակայ այգիներուն մէջ պտուղ քաղող թուրքերը ղէնքի ձայնը լսելով այն կողմը կը վազեն: Տղաքը իրենց խուցէն դուրս սողոսկելով լեռը կը բարձրանան: Թուրքերը կը տեսնեն եւ կը տեղեկանան, որ վից հատ փախստականներ դեռ կ'ապրին... Այս միջադէպէն վերջ Յարութիւնի խումբը ծանր վիճակի կը մատնուի:

Հետեւեալ առաւօտ կիւրինի բոլոր թուրքերը ղինուած՝ խումբը փնտռելու կ'ելլեն: Հինգ-հինգ, տաս-տասը զունդեր կաղճելով լեռ ձոր կը թափառին: Մէկ մասն ալ տուներու մէջ զանոնք կ'որոնէ:

Առտեստեղէն ճարելը սաստիկ կը դժուարանայ, որովհետեւ իրենց տեղերէն շարժել կը նշանակէ իրենք ղիրենք մատնել: Միակ պատեհութիւնը կ'ըլլայ ղիշերուայ ուշ ժամերուն քաղաք իջնել եւ ինչ որ կրնան ճարել ստել եւ թաքստոց վերադառնալ: Այսպէս, օր մը կուշտ, օր մը անօթի, կը յաջողին իրենց բաղձահարիւր ոսոխներու տեսութենէն խուսափել մինչեւ Նոյեմբեր ամիսը: Օրին մէկը ձիւնը կը սկսի տեղալ եւ գետինը բարակ խաւով մը կը ծածկուի: Այս ձիւնը պիտի ունենար իր շարապուշակ հետեւանքը...:

Այդ ղիշեր քաղաք իջնել շին համարձակիւր, նկատելով որ իրենց հետքը ձիւնի վրայ թողելով թուրքերուն համար ղիւրին պիտի ըլլայ ղիրենք գտնել: Կ'որոշեն յաջորդ առաւօտ, ժամանակի մը համար, հեռաւոր վայրեր մեկնել: Սակայն, թուրքերը գետինի ձիւնը լաւ առիթ մը նկատելով առտու կանուխ կ'աճապարեն վայրը հասնել տղայոց հետքերը գտնելու յոյսով, որպէսզի իրենց երեք ամսուայ տքնաջան եւ հոգնեցուցիչ աշխատանքին պտուղը քաղեն:

Այդ առաւօտ երբ տղաքը, վայրէջն հեռանալու համար, ծովափայտի տրեւելեան բարձունքը կ'ելլեն, կը տեսնեն որ, ամէն ձոր եւ հովիտ թուրքերով ծածկուած են: Զղալով որ գրեթէ պաշարման վիճակի մէջ են, կը յառաջանան ղէպի արեւելք, եւ կը հասնին «Թոպրախ Երզրնի» քով, հիւսիսային հորիզոնին տակ ամենաբարձր կէտը: Այն տեղէն կը նշմարեն, որ հոն եւս խումբեր կը թափառին:

Կ'ըմբռնեն որ ամէն կողմէ շրջապատուած են եւ դուրս պրծելու կարելիութիւն չկայ: Իրենց կանգնած տեղը «Թոպրախ Երզրնի» քով է եւ արեւելեան կողմը բացուած է լեռնաղաշա մը: Հոգամասը կը պատկանէր հայու մը սրու անունն էր «Ծաղիկ Արթին»: Գաշտի հարաւային ծայրի վրայ կար քարուշէն հիւղակի մը փլատակը, որ կը կոչուէր «Ծաղիկ Արթինի Աղբը»: Տնակի յատակը դեռնի մակերեսէն հինգ ոտք ցած էր, իսկ պատերուն բարձրութիւնը դուրսի կողմէն դեռնին հաւասար, որով կրնար գործածուիլ իր լաւ պատնէշ: Կառուցուած ըլլալով լեռան ամենաբարձր տափաստանին վրայ, ղիտարանի մը բնոյթը ունէր. մէկը կրնար ղիտել թէ՛ արեւելեան կողմի բարձունքները, թէ՛ արեւմուտքի կողմի բլուրները եւ քաղաքի տեսարանը:

Տնակի հարաւային կողմը կէս մը զառիվար էր եւ ստորտակն նորէն վեր բարձրանալով կը կաղճէր հովիտ մը: Արեւելեան կողմը բաց, առանց բլուրի, իսկ արեւմտեան կողմի վրայ անանցանելի, ժայռուտ խորխորաններ:

Տղայոց խումբը զուլով որ ճգնաժամային վիճակի մէջ են, թուրքերէն չընչմարուելու համար կ'ապաստանին «Աղբլթին մէջ եւ անձկանօք կը սկսին դիտել թուրքերու շորժոնումները: Սակայն, իրենցմէ մէկը որ վիսուտրական կարմիր ֆէսը դեռ գլուխը պահած էր, անուշադրութեամբ դիւրքէն դուրս կը ցցէ, զոր չըջակայքը թափանցող թուրքերէն մէկը կը նշմարէ:

Յանկարծ, նշմարող թուրքին բարձրաձայն կրկնուող պոռչուօքը իրենց ականջը կը հասնի՝ «Կեղին, կեղին ավարբըգ պուլսուլիս...» (եկէք, եկէք, սրտերնիս գտանք):

Այսպէս մէկը միւսին ձայնելով եւ լսողը ինք եւս կրկնելով, լուրը հեռադրի արնադութեամբ կը հասնի մինչեւ երեք մղոն հեռաւորութեան վրայ գտնուող թուրքերուն եւ բոլորը իրենց ուղղութիւնը շեղելով կը շտապեն դէպի «Ծաղիկ Արթինին Աղբլթը... ուրախութեան պոռչուօքներով բլուրներն ի վեր կը սրանան ժայռերու վրայէն կը ցատկեն, վայրկեան առաջ հասնելու դէպի տղայոց դիրքը: Տղաքը իրենց դիրքին ետեւը քարացած կը զգան որ այդ օրը իրենց վերջին ապրած օրն է, ազատում չունին...: Այժմ այդ կենաց եւ մահու ճգնաժամային անցուղարձները ընդօրինակենք ինչ որ Յարութիւն Հալածեանը բերանացի պատմեց մեզի:

***

«Դիրքին ետեւը ապաստանող միւս հինգ ընկերներս էին — Սամուէլ Գուշունեան, Թորոս Պորժակեան (Աղջասուղին որդին), Սամուէլ Պէճիկեան, Կարապետ Պէճիկեան եւ Սարգիս Կէկեան, բոլորն ալ Ծուղուլ Քաղցի:

«Կատարի վրայ կառուցուած մեր պատնէշին ետեւը կեցած կը դիտէինք թուրքերու ետուցեռը, որոնց թիւը վայրկեանէ վայրկեան կը բազմապատկուէր: Անոնք դէպի վայրը կը խուժէին, բոլորն ալ ետանդուն եւ խանդավառ, որ երկու-երեք ամիսներ թափանցէ, փնտաւորէ եւ անքուն մնալէ յետոյ իրենց «որս»ները գտած էին: Օրը եկած էր, որ Կիւրթիի հայութեան վերջին մնացորդները եւս ոչնչացնելով հանդիսա քուն մը քնանային... Իւրաքանչիւրը ժայռ մը դրկած դետին կը դետնդէր եւ անոր ետեւ դիրք կը բռնէր: Գիչ ատենէն մեր դիրքին շուրջ դոյացուցին բոլորակաձեւ, ընդարձակ պատնէշ մը: Մէջերնին կը տեսնէինք մէկը որ ուղղութիւն կու տար, հրամաններ կ'արձարկէր պտըտելով մէկ ճակատէն միւսը:

Անմիջապէս ճանչցանք զինքը, Ղասապ Պատտալն էր... Բանակին «հըրամանատարը»...: Իրենց պատնէշին գիծը կը սկսէր հարակէն, կը բոլորուէր արեւելք եւ հիւսիս: Արեւմտեան կողմը լինելով անդունդի մը եզրին, թէ իրենց համար վտանգաւոր էր դիրք բռնել, եւ թէ մեզի համար անկարելի էր փախչելու անկէ:

Պատտալը իր «բանակին» կրակ բանալու հրաման արձակելէ առաջ, մեզ ձայնեց եւ մեր ինքնութիւնը դիտնալ ուզեց, թէ ովքեր էինք: Քանի մը երկ-վայրկեանի համար իւրաքանչիւրս մեր դէմքերը ցոյց տուինք: Պատտալը մեզ բոլորս ճանչցաւ եւ մէկիկ-մէկիկ անուննիս տուաւ... եւ ապա սկսաւ թրքական յատուկ շոգոքորթութիւնը:

— Տղաքս, քանի որ ձեր բոլորը կը ճանչնամ, լաւ կ'ըլլայ որ անձնատուր ըլլաք եւ ձեր կեանքին խնայէք...:

— Ոչ, Պատտալ աղա, պատասխանեցի, այդ մասին խօսիլը աւելորդ բան է, անձնատուր չենք ըլլար...:

— Բայց ըրածնիդ տղայութիւն է, այսչափ ուժին դէմ քանի վայրկեան կրնաք դիմանալ:

— Ինչ տարբերութիւն կ'ընէ մեռնիլը մեռնիլ է, ճմնած էլը գնայլէն չի վախնարք, մենք արդէն մեռած ենք...:

— Բայց եթէ յանձնուիք խոստում կու տամ, որ ձեր կեանքին չենք դուրս չիք — խոստումիս չէ՞ք հաւատար...:

— Ո՛չ, Պատտալ աղա, չենք հաւատար...:

Տեսնելով որ իրեն սուղարկներէն չխարուեցանք, Պատտալի դէմքը խոժոռեցաւ, եւ խուժանին դառնալով հրաման արձակեց մեր վրայ կրակ բանալու:

Ձէնքերը սկսան կրակ շնչել եւ գնդակները այլեւս կարկուտի պէս մեր գիրքին վրայ տեղալ... գնդակներու հարուածին տակ փոշին ամպի պէս վեր բարձրացաւ եւ սկսանք փոշին շնչել խեղդուելու անտիճան... իսկ վեր թռչող խճաքարերը անձրեւի պէս վրանիս կը թափէին: Արեւի լոյսը խաւարեցաւ եւ փոշիի թանձր շղարչէն թուրքերու դիրքը անտեսանելի դարձաւ: Մենք ուժերնիս տուինք արագ-արագ կրակելուն, որ եթէ թուրքերը փոշիի թանձրութենէն ուղտուելով մեր դիրքը խոժեն, գէթ քանի մը զո՛հ աւելի պատճառենք անոնց...:

Բայց ժամանակ մը վերջ ահեղ հրացանաձգութեան թափը դանդաղեցաւ եւ փոշին նօսրանալով թուրքերուն դիրքը նորէն տեսանելի դարձաւ: Նկատեցինք, որ թուրքերը իրենց նախկին դիրքէն յառաջխաղալով պաշարման օդակը նեղուցած էին...: Նոյնպէս կը լսէինք անոնց զարմանքի արտայայտութիւնը, որ այնքան գնդակներու հարուածին տակ անվնաս մնացեր էինք եւ կը շնչէինք... կոհլը, թէեւ ուժգնութիւնը կորսնցուցած, անընդհատ շարունակուեցաւ մինչեւ կէսօրէն քիչ մը ետք, երբ Պատտալը հրամայեց որ կրակը դադարեցնեն, եւ նորէն սկսաւ իր թրքական շաղակրատումները:

— Էհ, այսքանէն վերջ ինչպէս կը գլխաք, Յարութիւն: Չես խորհի՞ր թէ ամենախելացի կերպը անձնատուր ըլլալն է. դիտէք որ այսպէսով ձեզի համար ազատում չկայ...:

— Ո՛չ, Պատտալ աղա, մեզի համար խելացութիւնը կոտորն է, մինչեւ մահ...:

— Բայց ինչո՞ւ սլարապ տեղը մեռնիք: Արտաշէսի խումբը անձնատուր եղաւ եւ այսօր բոլորը ողջ եւ ազատ են...:

Պատտալը չէ՛ր գիտեր թէ մենք Արտաշէսի խումբին եղերական վախճանին ծանօթ էինք, բայց անտեղեակ ձեւանալով հետեւեալ պահանջը դրինք.—

— Երա լաւ, քանի որ ողջ են, դացէք անոնցմէ մէկ երկուքը հոս բերէք, տեսնենք եւ այն ատեն անձնատուր կ'ըլլանք...:

— Բայց ասկէ մինչեւ Երեւան երթուղարձը շատ ժամանակի կը կարօտի:

— Ի՞նչ տարբերութիւն կ'ընէ, երթալիք տեղ մը չունինք, կը սպասենք: Պատտալը տեսաւ որ սիտի չյաջողի մեզ ծուղակը ձգելով բռնել, ձեռքերը ճօճեց, ուսերը թօթուեց եւ սկսաւ Մուհամէտին անունով երդուըննալ...:

— Ինչո՞ւ խօսքիս չէք հաւատար, կ'երդնում Մուհամէտին անունով, որ եթէ անձնատուր ըլլաք կեանքերնուդ վնաս պիտի չդայ:

Մամուէլ Գոչունեանի համբերութիւնը հատած ըլլալով դիս կանխեց — ձեռքու Մուհամէտը... արիւնարբու զազան, այդ սուտերը մեզի չես կրնար կլիցնել՝ գնա Մուհամէտիդ կլիցնուր...:

Մամուէլի հայհոյակեց խօսքերէն խուժանին կատաղութիւնը յանկարծ քորքոթեցաւ... Ակնթարթի մը մէջ ամենուն գէնքերը միահամուռ որոտա-

ցին... նորէն փոշիէ ստպը բարձրացաւ մեր դիրքին շուրջը, նորէն կծկուեցանք տեղերնիս ուր թանձր փոշին կը խեղդէր մեզ... Այս կատաղի հրացանաձողութիւնը բաւական առնն շարունակելէ յետոյ, դարձեալ դարձեցաւ: Երբ կարողացանք գիրենք տեսնել, տեսանք որ իրենց պատնէշը վտանգաւոր կերպով առաջացած եւ օղակը շատ նեղցած էր:

Իրենց շղթայի մերձաւորութենէն օդտուելով, մեզ ոչնչացնելու նոր տեսակի փորձ մը սկսան: Փոխանակ գնդակի, սկսան մեր վրայ քարեր տեղացնել... բայց նետած քարերնին մեր դիտուն վրայէն անցնելով մեր ետեւը կ'ընային: Շատ շանցած քարերը դիզուելով մեր ետին, դիրքերնիս խրամատի ձեւ առաւ: Նպատակնին մեր դիրքը քարով լեցնել էր... եւ այսպէսով մեզի բացը թողուլ:

Բայց քարով կոտուելու դաղափարը մեզի նպատաւոր դուրս եկաւ, քան թէ իրենց: Մենք սկսանք իրենց մեզի նետած քարերը ետ իրենց վրայ տեղացնել: Մեր դիրքը աւելի բարձր ըլլալով մարդկային խիտ շղթայէն չէր վրիպեր: Կը լսէինք ճիշ մը եւ ապա բիրտ հոյհոյանք մը, որ կ'ապացուցանէր թէ քարը պարագ ելած չէր... տեսան որ քարի պատերազմը իրենց յառաջացած դիժի վրայ վնասներ պիտի պատճառէր, սկսան վար սողոսկիլ մինչեւ հասան իրենց նախկին դիժի վրայ, եւ այսպէսով քարի պատերազմը վերջացաւ...

Կռիւը շարունակուեցաւ մինչեւ երեկոյ, բայց զգալիօրէն դանդաղ վիճակով: Թուրքերը յոգնած ըլլալու նշաններ ցոյց կու տային, արագ կրակելու կորովնին չիջած էր:

Արեւը արդէն մայրը մտած էր, երբ տեսանք որ քանի մը դաշնաձեւ բըլուրներէն անդին, խճուղիէն վեր կը բարձրանային 50 ձիաւորներ... նախ բարձրացան բըլուրներու արեւելեան ծայրը, ուրկէ հնարաւոր էր ձիով ելլել, ապա ուղղուեցան դէպի մեր դիրքին կողմը: Նախ շարացանք դիմաւ թէ այս նորեկներուն զալը ինչի նշան էր, բայց երբ վայրը հասան եւ ձիերու վրայէն բռնները վար առին, հասկեցանք որ կառավարութիւնը իր «քաջ հերոսներուն» կերակուր դրկած էր:

Բոլորին ուշադրութիւնը եկողներու վրայ կեդրոնացաւ, եւ կռիւը կէս մը ընդհատուած վիճակ առաւ: Հասկնալի էր որ ամբողջ օրը կռիւ մղելէ վերջ խուժանը չափազանց անօթեցած էր: Մութը կոխելու վրայ էր, երբ կարծես մէջերնիս ծրագիր մը մշակուեցաւ... Պատտալին անունը կանչեցի, փափաք յայտնելով որ կ'ուզէի առաջադրութիւն մը ընել: Պատտալը հաճութիւնը տուաւ լսելու:

— Պատտալ ազա, ըսի յատուկ շաղակրատումով մը, այսքան պատերազմ մղող մը իրաւունք ունի կարճ դիմադատարի մը, չե՞ս խորհիր... Ատկէ զատ, շարունակեցի, տղաքը միտքերնին փոխած կ'երեւին, անձնատուր ըլլալու մասին կը խօսին... Համոզուած կը զգան որ ուրիշ ելք չկայ...

Պատտալը երբ լսեց այս խօսքերս, անոր ուրախութեան չափ ու սահման չկար: Իսկ ոմանց կողմնակի խօսակցութիւնը մեր ականջին կը հասնէր, «Մեր ձեռքէն ուր պիտի ազատին, ուզեն չուզեն անձնատուր պիտի ըլլան... Պատտալը շողորթութեան տոպրակը լայն բացաւ եւ սկսաւ մեզ հեղեղել:

— Յարութիւն, տղաս, շատ խելացի խորհեր էք... Դադար մը առնելուն համաձայն ենք մինչեւ, որ ճաշերնիս լրանայ եւ մենք գիտենք, որ դուք ալ անօթի էք եւ ուտելիք չունիք: Մեզի դատան միս եւ փիլաւ զրկեր են, Ձեզի կը զրկենք առատ միս եւ փիլաւ, որ լաւ մը կ'ըտանաք եւ եթէ կը կասկածիք թէ

Թոյն խառնած ենք, ձեր աչքին առջեւ նախ համին կը նայինք եւ վերջը կը զըրկենք...

— Այ, Պատալ աղա, ինչպէս թէ կերակուր չունինք, կեղծեցի համոզիչ շեշտով մը: Դատարկուած կաթսան, որ հետերնիս ունէինք, օդը բարձրացուցի: Կը տեսնէ՞ք, առով լեցուն կերակուր ունինք...: Ուրեմն այդքան ծանծառայթ մի առնէք: Դուք ձեր ունեցածը կերէք, մենք ալ մեր ունեցածովը կը բաւականանանք, միայն թէ մինչեւ ճաշերնիս լրանալը մէկզմէկու նեղութիւն չտանք...

Այսպէս «համաձայնելով», սկսան կաթսաներուն բերանը բանալ եւ ամաններու մէջ լեցնել: Միտին եւ փիլաւին անուշ հոտը մթնոլորտը լեցուց եւ հասաւ մինչեւ մեր քիթը: Օրերով կերակուր չտեսած մեր ստամոքսները սկսան մեզ տանջել... սովածութենէ դուրսնիս կը դառնար: Կարծես կ'ըսէինք մենք մեզի «փիլաւն ու միսը ուտենք կ'ըտանանք, ի՞նչ փոյթ, թէ պիտի մեռնինք...»

Մինչ անոնք ուտելով զբաղած էին, մենք մեր դիրքէն աչալուրջ կը դիտէինք: Գիշերը Աստուծոյ օրհնութիւնն էր, որ վրայ հասաւ... տեսանք որ հիւսիսի եւ արեւելքի դիժերը լքելով, մէկիկ-մէկիկ կը սողոսկէին դէպի հարաւ, կերակուրի իրենց բաժինը առնելու: Այդպէսով այդ դիժերը ամայացան... Տղոց ըսի որ կազմ ու պատրաստ ըլլան դուրս սողոսկելու երբ ատենը դայ... Թուրքերը քանի մը վայրկեանը անդամ մը կը ձայնէին մեզի, «Հէյ, երիտասարդներ, հո՞ն էք», եւ մենք կը պատասխանէին «Այո, այո, հոս ենք, կերակուրնիս կ'ուտենք...»:

Յաջորդ անգամ, որ ձայնեցին եւ մենք պատասխանեցինք, մեղմէ երեքը դիրքերէն դուրս ելլելով զգուշութեամբ արեւելեան կողմը սողոսկեցան եւ մութին մէջ անհետացան... Մնացող երեքս սպասեցինք, եւ երբ նորէն ձայնեցին եւ մենք պատասխանեցինք, անմիջապէս մենք եւս դուրս դալով առանց պատահարի յաջողեցանք օղակէն դուրս ելլել... Արդէն, բաւական հեռացած էինք երբ նորէն ձայնեցին բայց պատասխան չառին...: Կրկին ձայնեցին բայց տեսան որ պատասխան չեկաւ, սկսան անեղ հրացանաձողութիւն մը: Պարպուած դիրքին վրայ էր որ կը կրակէին...»:

***

Յարութիւնի խումբին մարտական պատմութիւնը ասով չի վերջանար: Անոնց չորս տարուայ կենաց եւ մահու պայքարը անհաւատալի առասպել կը թուի:

Անոնք այս ճակատադրտկան կախին վերջ կ'ուզեն կիրքինի մօտերը չմնալ: Անոնցմէ երկուքը կ'որոշեն հայերու բարեկամ չեղքէյ ցեղի մը, չեղքէններու գիւղը երթալով հոն մնալ: Միւս չորսը լեռնէ լեռ թափառելով կը հասնին Կիլիկիա: Ժամանակ մը վերջ ժամտարմենքն պաշարուելով կը բռնըւին եւ Մարաշի մէջ կը բանտարկուին, յետոյ ուրիշ փախստականներու հետ Ուրֆա կը տարուին կախուելու: Սակայն ճամբան անոնցմէ երկուքը կը յաջողին փախչել, լայց Քորտո Պարծակիան եւ Սամուէլ Գոչոււնեան յետոյ կրկին բռնուած եւ Ուրֆայի մէջ կախուած են: Յարութիւն Հալաճեան եւ Ամուէլ Պէճիկեան ազատելով, պատերազմէն վերջ Ամերիկա գաղթած են:

Վերոյիշեալ անձերէն զստ կայ նաեւ բաւական թիւ մը անվեհեր քաջերու, որոնք իրենց կարելին ըրած են դէթ կեանքերնին սուղ ծախելու, վրէժ

լուծելու կամ կեանքեր ազատելու համար : Դժբախտաբար , շատերուն անունները ճշգրտելի կը մնան : Կու տանք միայն անոնց անունները որոնք ծանօթ են .

Բժ . Տիգրան Հալաֆեան . ծնած է 1882ին , որդին Վարդափառ Հալաֆեանի : Խորհրդի գոլէճը աւարտելէ ետք քանի մը տարի զբաղած է ուսուցչութեամբ : Ապա յաճախած եւ աւարտած է Այնթապի բժշկ . գոլէճը : Ա . Համաշխարհային պատերազմի ատեն կանչուած է Կարնոյ զինուորական կեդրոնը ծառայելու իբրեւ զինուորական բժշկ եւ ստացած է հազարապետի սրաչօծ , « Պին պաշի Պէճիր » անուան տակ :

Երեկոյ մը իրեն սպասարկող երկու նէֆերները , չգիտնալով անոր ինքնութիւնը , սկսած են պատմել իրենց ի դորձ դրած եղեռնադորձութիւնները աքսորի ճանապարհին դժբախտ տարադիրներու վրայ :

Անոնց գազանային պատմութեան չկրնալով տոկալ երկուքը մէկ կը սպաննէ . . . Յաջորդ առաւօտ զինքը կը կախեն հրդինկեանի հրապարակի վրայ : Նահապակ բժշկը որը թողուցած է իր միակ դուստրը Բերսաբէն , որ եղեռնէն մազապուրձ ազատելով իր քեռիներու օգնութեամբ եկած է Ամբերիկա եւ աժուանացած Պր . Մեսրոպ Իջմէլեանի հետ (Խորհրդի) եւ զաւակներու տէր եղած է :

ՅԱԿՈՒ ԿԱՐԱՅԵԱՆ ԷՅՐԷՆ Թաղկի , երեք քաջասիրտ եղբայրներուն մեծը , ծնած է 1888ի մօտ , պարթեւահասակ , քիչ մը կապոյտ աչքերով , վայելուչ երիտասարդ մը՝ սակաւախօս եւ հեզ բնաւորութեան տէր մէկը եղած է : Մերաստիոյ զօրանոցէն իր զինուորական տարագով եւ գէնքով խոյս տուած է : Մօտակայ դիւղերէն 20-25 հայեր հաւաքած , անոնց ձեռքերը սուտ կապելով իբրեւ թէ ինքը թուրք զինուոր է եւ զանոնք « սպաննելու » կը տանի . . . ճանապարհ ինկած է նպատակ ունենալով Կարնոյ ճակատէն ուստիկան սահմանը անցնել : Ամէն մէկ դիւղ հանդիպելուն հայթայթած է թէ իր ուտելիքը եւ թէ իր « գերիներուն » ուտելիքը : Օրեր ճամբորդելէ վերջ յաջողած է ճակատ հասնել եւ սահմանը անցնել . այսպէսով բոլորը ազատած են : Անոնց կալուածին մէջ էր որ 1895ի Չարդին հայերը դիւրք բռնած էին :

Կիւրինը հայութենէն ամայնալէ վերջ այդ կալուածը տեղւոյն թուրքերը իրենց արօտատեղին դարձուցած են , ամէն ինչ յափշտակած եւ քանդած են : Ամառնային շրջանին պտուղները քաղելէ վերջ , աշնան եղանակին ծառերը կտրած տարած են ձմեռուան վառելիք փայտը ապահովելու : Յետոյ , Վասպուրականի ճակատէն նահանջող թուրք մուհամմարները եկած հոն լեցուած եւ աւերումի դորձը լրացուցած են : Այս 7-8000ի հասնող գաղթականները առանց ձմեռնային պատրաստութիւն տեսնելու մտած են հայոց տունները , առանց տեղեակ ըլլալու թէ Կիւրինը երեք ամիս ծանր ձմեռ կ'ունենայ : Պազը վրայ հասնելուն սկսած են կտրտել բոլոր պտղատու ծառերը եւ վառել . ծառերը սպառելէ վերջ սկսած են իրենց բնակած տունները քանդել « փայտի » համար : Բայց այս բոլորը ի զուր եղած էր : Գարունը չհասած , պողէն , հիւանդութիւնէն եւ սովէն բոլորը մեռած են . . . Այսպէսով ծառազարդ , դեղատեսիլ հայ թաղերը հիմնովին աւերակի վերածուած են :

Այժմ Կիւրինի մէջ գտնուող հայերու թիւը մասի վրայ կը համրուի , անոնց միջոցաւ հատուկտոր ստացուած լուրերէն կը տեղեկանանք թէ թուրք բնակչութեան թիւը չորս հազարի չի հասնիր , քառասուն տարի առաջուան թիւին կէսէն իսկ պակաս . . .

Պատմեց՝ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՆԱՅԵԱՆ